

Bengt Furåker

Arbets­samhällets reträtt?

Samtidsdiagnoser på villovägar

Under de senaste decennierna har en del samtidsanalytiker försökt tona ner förvärvs­arbetets plats i de utvecklade kapitalistiska länderna. Föreliggande artikel syftar till att kritiskt granska några analyser på detta tema. Till att börja med uppmärksammas idén att arbetet är på väg att s­ina liksom varianten att det är svårt – eller inte ens önskvårt – att försöka uppnå full sysselsättning. Därefter behandlas en annan föreställning om varför arbetet håller på att få en mer undanskymd roll. Den går ut på att konsumtionen har vuxit i betydelse och att vi därför lever i – eller troligen snart kommer att leva i – ett konsumtionsbaserat samhälle. Artikeln drar slutsatsen att samtliga presenterade diagnoser är felställda och försöker också visa varför.

Under de senaste decennierna har en del samhällsvetare och debattörer velat tona ner arbetets eller – mer precist – förvärvs­arbetets objektiva och subjektiva betydelse i den utvecklade kapitalismen. De har med skiftande argument gjort gällande att arbete i denna mening håller på att drastiskt minska i omfång eller i varje fall inte längre är alls lika viktigt som tidigare. Udden i dessa framställningar är riktad mot både dominerande föreställningar i samhället och etablerade arbets­sociologiska synsätt. Denna artikel

avser att kritiskt granska några analyser som har arbetets reträtt som tema. Till att börja med uppmärksammas tesen att arbetet börjar ta slut liksom varianten att full sysselsättning inte längre är en realistisk – eller ens önskvärd

– målsättning. Därefter diskuteras en annan version av vad som har hänt eller håller på att hända. Den går ut på att det arbetsbaserade samhällets reträtt är en följd av att konsumtionssamhället har tagit över eller tycks vara på väg att göra det. Samtliga diagnoser som här tas upp måste betraktas som felställda och ambitionen är att blottlägga deras brister.

Bengt Furåker är professor vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
bengt.furaker@sociology.gu.se

Tar arbetet slut?

Ett tema som återkommer hos olika samtidsanalytiker är att det vi kallar förvärvsarbete befinner sig i en utförsbacke; vi kan därför vänta oss att mängden jobb ska minska rejält. Boktitlar som *Vägen till paradiset: bortom arbetsambället* (Gorz 1984), *After Full Employment* (Keane och Owens 1986), *The Jobless Future* (Aronowitz och Difazio 1994), *The End of Work* (Rifkin 1995), *Post-Work* (Aronowitz och Cutler 1998) och *Just around the Corner: The Paradox of Jobless Recovery* (Aronowitz 2005) är komprimerade uttryck för hur man föreställer sig utvecklingen. I en mer utvecklad form kan diagnosen lyda så här: ”Det samhälle där var och en kunde hoppas få en plats, en utstakad framtid och en trygghet, detta samhälle – arbetsambället – är dött. Arbetet bevarar ett slags fantomlik centralitet blott i samma mening som den amputerade fortfarande kan uppleva smärta i en kroppsdel som saknas” (Gorz 1999, s 80).

Grunden för att arbetet är på väg att minska radikalt brukar anges vara de stora tekniska förändringarna som länge pågått i den ekonomiskt utvecklade världen och som bara tycks fortsätta. Kapitalismens historia är en berättelse om en lång räkka teknologiska framsteg vilka medfört rationalisering och automatisering av produktionen. Bland framstegen ingår förstås också de senaste decenniernas informationsteknologiska utveckling vars betydelse inte minst för tjänstesektorn gärna framhålls. Konsekvensen av förändringarna är att det fordras en allt mindre mängd arbete för att framställa varor av olika slag och detsamma gäller också delvis för produktionen av tjänster. Därför, menar man, kommer mängden jobb att minska.

Mot denna bakgrund ter sig framtiden bekymmersam. Om jobben successivt blir färre hotar massarbetslöshet, marginalisering och fattigdom. Samtidigt riskerar de som ändå lyckas behålla eller få ett jobb att i ökande grad utsättas för dåliga villkor: osäkra anställningar, obekväma arbetstider, låga löner, undermålig arbetsmiljö, etc. Detta pessimistiska förhållningssätt paras med en optimism eller snarare ett utopiskt tänkande som innefattar olika förslag till motåtgärder: Vi bör förkorta arbetstiden, dela på jobben och införa medborgarlön. Det kan förefalla egendomligt att arbetstiden behöver förkortas när antalet arbetstimmar förväntas sjunka, men tanken är att processen måste styras så att rättvisa skapas.

I fråga om förkortning av arbetstiden och delning av jobben finns vissa erfarenheter från framför allt Tyskland och Frankrike att bygga på. De studier som gjorts tyder inte på att förväntade effekter på sysselsättning och arbetslöshet har uppnåtts (Hunt 1996; Wilson 2004, s 156). Inget land har realiserat förslaget om medborgarlön och det finns många starka skäl till det. Förslagets möjliga konsekvenser kan emellertid inte analyseras här – denna artikel har bara plats för diagnoserna – men behandlas på annat håll (se exempelvis Furåker 2005, s 221-224).

För att underbygga sin syn på vad vi kan förvänta oss citerar André Gorz

(1982, s 133-134) bland annat ett textavsnitt av Karl Marx. Människan sägs där vara underkastad ett nödtvång att genom arbete reglera "sin ämnesomsättning med naturen" och friheten kan då bara bestå i att "de förenade producenterna" ställer processen under gemensam kontroll och sköter den rationellt och för människan så värdigt som möjligt; "frihetens sanna rike" ligger dock bortom detta "nödvändighetens rike" – det förra kan uppnås enbart på basis av det senare och dess förutsättning är att arbetsdagen förkortas (Marx 1973, s 726). Gorz hyser emellertid ingen tilltro till att de arbetande ska lyckas ta samfällid kontroll över produktionen utan sätter i stället sitt hopp till friheten bortom arbetsamhället. Därmed kan han ta farväl av proletariatet och hela den marxistiska tanken om mänsklig frigörelse genom arbetet. Med historiens facit i hand är det ingen som behöver betvivla svårigheterna att uppnå det som Marx tänkte sig beträffande de arbetandes gemensamma kontroll över produktionen. Likväl är det knappast rimligt att (det nödvändiga) arbetet skulle reduceras till en sådan obetydlighet att det inte skulle spela någon roll hur det organiseras och kontrolleras. Gorz menar inte heller det, men det avgörande för honom är att paradiset på andra sidan arbetsamhället kan vidgas.

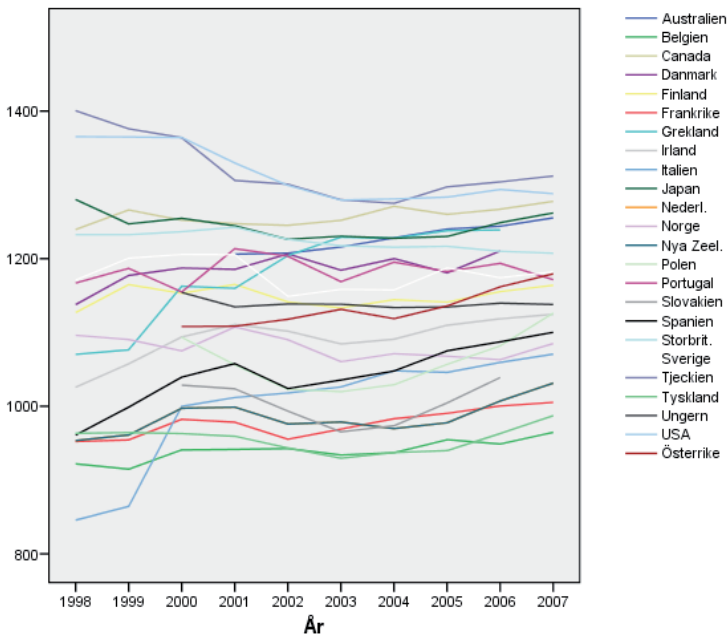
Under kapitalismens epok har arbetsdagen förkortats avsevärt. En annan väsentlig förändring som inträffat är att det i dag krävs mindre av obetalt arbete för att klara av bestyren i hemmen; detta är ju också en del av det nödtvång som människor lever under. Således har den fria tiden ökat, men det är inte detsamma som att arbetet är på väg att sina – tillgängliga data tyder inte på en sådan utveckling. Den australiensiske sociologen Shaun Wilson (2004, s 1, 57-59) faller den ironiska kommentaren att samtidigt som Jeremy Rifkins bok *The End of Work* utkom år 1995 så var fler amerikaner än någonsin i arbete. Wilson redovisar också en del internationella data över sysselsättningsgradens utveckling 1960-2000 och finner i varje fall inga entydiga tecken på att förvärsarbetet skulle vara på upphällningen.

Tidigare empiriska granskningar pekar i samma riktning. I slutet av 1980-talet drog Göran Therborn (1987, s 119) följande slutsats beträffande den internationella utvecklingen: "Förvärsarbetet i den utvecklade kapitalistiska världen som helhet har ökat under de senaste hundra femton åren och det har ökat även efter andra världskriget". Han noterade också att sysselsättningen har vuxit mer än vad den individuella arbetstiden har krympt. Något senare gjorde Lars Ingelstam (1995, s 67-69) en genomgång av svenska data för större delen av 1900-talet. Han fann att den totala mängden arbetstimmar inte varierat så mycket, men genom att antalet förvärsarbetande ökat rör det sig om en klar minskning per sysselsatt individ.

För att undersöka utvecklingen under de senaste åren har jag gjort en del egna beräkningar och då vägt samman sysselsättningsgrad och antal arbetade

timmar. En sådan sammanvägning är viktig då det kan ske förändringar i det ena avseendet som motverkas av förändringar i det andra. Diagram 1 redovisar utfallet för 24 OECD-länder under tioårsperioden 1998-2007, men för vissa nationer finns det inte användbara uppgifter för alla åren. Kalkylen innebär att medeltalet arbetade timmar bland de sysselsatta multipliceras med sysselsättningsgraden/100, vilket ger antalet arbetade timmar per individ i vad som definieras som arbetsför ålder. Det är omöjligt att här gå in på de rätt stora länderskillnader som existerar – de är också svåra att se – men den generella slutsatsen är att flertalet kurvor ligger rätt stabilt eller till och med uppvisar en lätt stigande tendens. Diagrammet ger inget stöd för tesen att förvärsarbetet håller på att ebba ut. Det bör kanske tilläggas att många ekonomier drabbats av stora problem under 2008, men de fulla konsekvenserna av detta för sysselsättningen kan ännu inte överblickas.

Diagram 1. Antal arbetstimmar per individ i arbetsför ålder. Årsmedeltal för olika länder 1998-2007.

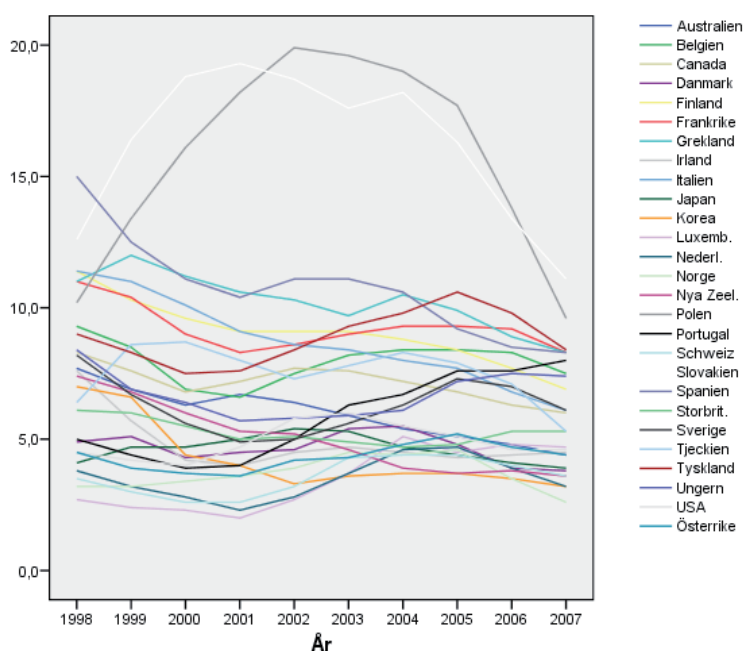

Källa: OECD (olika år), Statistical Annex

En annan fråga i anslutning till föreställningen om arbetets borttynande rör arbetslösheten. Här har det förekommit en del spådomar om dramatiskt stigande tal. På 1980-talet hänvisade André Gorz (1984, s 57, n. 3) till de förutsägelser som Peter Drucker och Pat Choate gjort och menade att man i de utvecklade länderna vid det kommande sekelskiftet mycket väl kunde räkna med en arbets-

löshet om 30-50 procent. Nu föreligger facit. Den genomsnittliga arbetslösheten under perioden 1998-2007 för de 27 av OECD:s medlemsstater, för vilka vi har jämförbara data, skiljer sig rätt mycket åt länderna emellan (diagram 2). Kurvorna är inte lätta att särskilja, men det kan nämnas att Polen och Slovakien – med ett undantag (Polen 2007) – har tvåsiffriga tal under hela perioden, medan Luxemburg, Norge, Schweiz och Österrike inget enda år kommer upp ens i fem procent. Genomsnittet för alla 27 länderna pendlar kring sex-sju procent. Utmärkande för arbetslösheten är dock att den fluktuerar med konjunkturen vilket kan innebära snabba förändringar i den ena eller andra riktningen – inte minst den nuvarande situationen kan medföra sådana.

Diagram 2. Standardiserade arbetslöshetstal. Årsmedeltal för olika länder 1998-2007.

Källa: OECD 2008, s 335.

Förutsägelseerna om drastiskt ökade arbetslöshetsnivåer har förvisso kommit på skam, men arbetslösheten är likväl ett allvarligt socialt problem. Efterfrågan på arbetskraft tycks nästan alltid vara otillräcklig. Ändå har somliga ifrågasatt det meningsfulla i att eftersträva full sysselsättning, vilket kanske inte förvånar när det gäller dem som är övertygade om att förvärsarbetet är på väg att ta slut. Som vi strax ska se förekommer det emellertid också att man utan den övertygelsen angriper ambitionen att uppnå full sysselsättning.

Måste eller bör målet om full sysselsättning överges?

Arbetslösheten är på många håll besvärande hög och har ibland varit så ganska länge varför den fulla sysselsättningen kan te sig avlägsen. Om det har blivit svårare än tidigare att nå detta mål är likafullt en öppen fråga. Problemet är ingalunda nytt, men dess betydelse varierar över tid. Kapitalismens djupa kris på 1930-talet följdes av några decennier med hög sysselsättning och låg arbetslöshet. Först under 1970-talet bröts den utvecklingen genom att arbetslösheten steg till en klart högre nivå i flertalet västländer (Korpi 2002). De följande två årtiondena fick vidkännas var sin djupgående recession och särskilt den senare av dessa var allvarlig. Dock skedde en återhämtning, men i dag tycks vi återigen stå inför en större nedgång.

Många har hur som helst ventilerat en skepsis gentemot målet om full sysselsättning. I en bok på 1980-talet hävdade John Keane och John Owens (1986) att Storbritannien, Förenta staterna och andra utvecklade ekonomier inte längre kunde uppnå full sysselsättning för den manliga befolkningen. Olika förklaringar angavs till detta: stagflation, det vill säga kombinationen av stagnation och inflation, ekonomisk tillväxt utan jobbtillväxt, konflikter kring välfärdsstaten samt vissa demografiska och sociala förändringar, däribland det ökade inflytandet för kvinno- och miljörörelserna. Stagflationsfenomenet tappade aktualitet när inflationen sjönk och även om det skulle komma tillbaka är det knappast uttryck för en allmängiltig historisk tendens. Föreställningen att ekonomisk tillväxt inte längre leder till fler jobb är likaså tvivelaktig. Visst ökar arbetsbesparande investeringar produktionen samtidigt som behovet av arbetskraft minskar, men förhöjd aktivitet i ekonomin brukar generera positiva sysselsättningseffekter, inte minst inom tjänstesektorn. Att det finns konflikter kring välfärdsstaten är välkänt men deras samband med den fulla sysselsättningen förblir oklart i analysen och det samma gäller i fråga om de demografiska och sociala förändringar som tas upp.

Keane och Owens identifierade fyra politiska strategier för att handskas med arbetslösheten: den socialdemokratiska, den statsdisciplinära, den nyliberala och den utopiska socialistiska. De tre förstnämnda hade inte kunnat uppvisa utlovade resultat och avfärdades därför. I stället knöt författarna sina förhoppningar till de utopiska idéer som Gorz formulerat; dessa betraktades visserligen som ofullgångna men icke desto mindre som genuint realistiska i en period då sysselsättning och betalt arbete snabbt höll på att bli orealistiska mål (Keane och Owens 1986, s 170). Boken förmedlar följaktligen en positiv syn på förslagen om arbetstidsminskning, omfördelning av arbetet och medborgarlön.

Något decennium senare hävdade Claus Offe (1996, s 208-210) i en text skriven tillsammans med Ulrich Mückenberger och Ilona Ostner att 1990-talets arbetsmarknadskris inte kunde lösas med dittills använda metoder och att den framstegsmodell som baseras på full sysselsättning, ekonomisk tillväxt och väl-

färdsstatlig trygghet alltmer hade avslöjat sina negativa sidor. Det spelade ingen roll om man vill öka tillväxten med hjälp av mer marknad eller mer statsintervention; båda strategierna uppfattades vara lika illusoriska. Att klänga sig fast vid eller återvända till den gamla modellen med dess arbetsamhälle och välfärdsstat var "(a) ekonomiskt icke önskvärt, (b) ekologiskt oförsvarbart och (c) socialt oacceptabelt" (Offe 1996, s 209; min översättning).

Till den första punkten – att ett arbetsamhälle med en utvecklad välfärdsstat skulle vara något ur ekonomisk synvinkel icke önskvärt – ges ingen begriplig förklaring alls. Författarna hävdar att sysselsättningsutvecklingen har frikopplats från tillväxt och investeringar. Detta är som redan framhållits ett tvivelaktigt påstående, men även om det skulle vara sant motiverar det inte omdömet "ekonomiskt icke önskvärt". Nästa argument, det ekologiska, går att begripa men blir inte för den skull hållbart. Några belägg för att full sysselsättning skulle vara sämre för miljön än en lägre sysselsättningsgrad ges inte. Offe och hans kolleger avvisar för övrigt tanken att en miljövänlig politik förutsätter en återgång till mer arbetsintensiv produktion. Beträffande den tredje punkten påstås att det arbetscentrerade samhället diskriminerar alla dem som vill eller måste leva annorlunda, det vill säga utanför arbetsmarknaden. Satsningen på full sysselsättning har enligt författarna förstärkt snarare än eliminerat olika hierarkiska uppdelningar i samhället. Inget försök görs att styrka denna utsaga och skälet är förmodligen att det inte går; arbetslöshet skapar utan tvekan sociala klyftor och full sysselsättning är därför en viktig strategi när man vill minska ojämlikheten.

Ytterligare ett exempel finner vi hos Ulrick Beck (2000, s 18, 38) som säger sig betvivla att arbetet kommer att ta slut – även om han tror att det krymper – men hävdar att stridsfrågan avser den fulla sysselsättningen. Samma tes kommer igen också här: Dagens samhälle kan inte lösa de sociala och ekonomiska problemen på det sätt som en gång utlovades. Beck (2000, s 141) nöjer sig dock inte med detta utan påstår att en politik för full sysselsättning kommer att medföra en "brasilianisering" av arbetsmarknaden. Innebörden är att en växande andel av befolkningen kommer att få leva under mycket otrygga förhållanden. För Beck är det alltså själva politiken för att uppnå full sysselsättning som är problemet. Detta påstående levereras utan någon som helst bevisföring. Författaren har inget annat att komma med än att vi för att slippa brasilianiseringen måste få till stånd en ny typ av medborgarskap – en annan relation mellan medborgarna, staten och marknaden och återigen är det bland annat medborgarlön som anbefalls (Beck 2000, s 143-144).

Ovanstående kritik mot försöken att nå full sysselsättning är i allt väsentligt missriktad. Den tycks främst tjäna syftet att motivera de alternativ som förespråkas: förkortning av arbetstiden, delning av jobben och medborgarlön. Betydande delar av befolkningarna i de utvecklade västländerna har onekligen svårigheter att få arbete och uppgiften att komma till rätta med detta problem är ständigt föremål för

politisk debatt och kontrovers. Alldeles bakvänt blir det emellertid när alla försök att uppnå full sysselsättning eller åtminstone öka sysselsättningen uppfattas leda till försämringar. En omfattande om än inte helt samstämmig forskning på området visar på varierande framgång för de olika politiska strategier som förekommit. Forskningsfältet domineras av ekonomer, men även sociologer har bidragit (till exempel Therborn 1985, Wilson 2004). Utan att gå in på konkreta studier kan vi dra en enkel men helt central slutsats: Det saknar definitivt inte betydelse vad regeringar gör; de kan påverka nivåerna på sysselsättning och arbetslöshet.

Varför finns det ändå så många jobb?

För dem som förväntar sig att arbetet ska minska drastiskt i omfattning eller i alla fall att den fulla sysselsättningen är orealistisk borde det vara ett huvudbry varför det ändå finns så många jobb. Förvisso minskar behovet av arbetskraft genom personalbesparande tekniska förändringar, men det finns även krafter som verkar i motsatt riktning och de måste uppmärksammas. Ökad produktivitet har åtföljts av ett ökat materiellt välstånd; människorna i moderna samhällen har därför generellt sett avsevärt mer att köpa varor för än tidigare – även om inkomstskillnaderna är betydande och fattigdomen inte är utplånad. Folk i allmänhet köper också mer och konsumtionen uppvisar allt större variation i fråga om både dagligvaror och kapitalvaror. Modeväxlingar spelar en växande roll som pådrivande faktor inte enbart när det gäller kläder utan även inom många andra områden. Nya produkter dyker ständigt upp för att möta kända behov och för att skapa nya.

Om det vore sant att behoven håller på att mättas skulle konsumtionens roll bli mindre viktig. På 1980-talet tyckte sig somliga se tecken på mättnad beträffande varaktiga konsumtionsvaror (Gorz 1982, s 189; Offe 1985, s 60; Keane och Owens 1986, s 19). Produktionen av sådana varor blir i så fall framför allt en fråga om att ersätta gamla produkter. Offe förmådde för sin del inte komma på någon enda produkt som i likhet med bilen skulle kunna bli en injektion till investeringar. Han såg ingen möjlig ny motor i en sysselsättningsgenererande utveckling: ”Det är svårt att tänka sig nya industriprodukter som är avsedda för masskonsumtion och som skulle kunna starta en framtida våg av tillväxt och sysselsättning” (Offe 1985, s 85; min översättning). Detta skrevs innan den samtida informationsteknologins alla produkter hade hunnit utvecklas och få genomslag och ter sig i dag helt överspelat. Visserligen medgav Offe att hans resonemang hade en spekulativ karaktär och att mänskliga behov är flexibla, men han förväntade sig att folk skulle bli mindre inriktade på materiell konsumtion. Han har senare tillstått att empirisk forskning visat att antagandena om postmaterialistiska värderingar ofta inte är så övertygande (Offe 1996, s 209).

Gorz (1982, s 189) har framhållit att när produktionen främst syftar till att ersätta vad som förslitits blir det angeläget för företagen att minska produkternas

livslängd. Det kan ske bland annat genom att nya modeller lanseras och genom att produkterna görs ömtåliga och "omöjliga att reparera". En annan tanke är att företagen själva driver fram en avsättning för sina varor. Gorz (1984, s 37-38) refererar till Marx som föreställde sig att när människor fått sina grundläggande behov tillgodosedda så skulle de utveckla nya, allt "rikare" behov. Den moderna kapitalismen ligger emellertid steget före. Företagen i systemets metropoler är inriktade på att "producera konsumenter för sina varor", det vill säga "skapa behov som svarar mot de varor som det är mest lönsamt att producera" (Gorz 1984, s 38; emfas borttagen). Här infinner sig den omöjliga frågan om vad som är "äkta" respektive "skapade" behov. Ingen behöver betvivla att företagen ofta satsar hårt på att marknadsföra sina produkter, men på vilken grund kan man avgöra huruvida köparna av produkterna egentligen behöver dem?

Vi ska inte räkna bort betydelsen av mätnad, men när den överdrivs underskattar man gärna vad som genererar ökad produktion och efterfrågan på arbetskraft. Gränserna för mänskliga önskingar och behov tycks vara synnerligen vida. En rimlig analys måste utgå från att det i moderna ekonomier finns två tendenser som står mot varandra. Efterfrågan på arbetskraft minskar å ena sidan genom den rationalisering som produktionen fortlöpande genomgår, men å andra sidan sväller produktionen genom framväxten av nya behov och en större konsumtion. Förutsättningen för den senare processen är att tillräckligt stora segment av konsumenter har en vilja – eller kan förmås – att köpa nytt och/eller mer och att de har resurser som kan omsättas i efterfrågan. En rad andra omständigheter behöver givetvis också beaktas, till exempel det faktum att den utvecklade västvärldens konsumtionsvaror numera i stor utsträckning tillverkas i låglöneländer.

Antalet jobb är inte enbart beroende av industrins utveckling utan sammanhänger också med tjänstesektorns expansion. En förklaring till att den senare sektorn vuxit i omfattning brukar anges vara att många tjänster – till exempel olika slags omsorgsverksamheter – inte kan rationaliseras på samma sätt som varuproduktionen. I föreställningen om det postindustriella samhället ingår också tanken att ökande produktivitet i varuproduktionen medför en expansion av tjänstesektorn genom att andra behov växer fram. Med hänvisning till författare som Allan Fisher, Colin Clark och Jean Fourastié sammanfattar Claus Offe (1985, s 120-124) i tre punkter hur den postindustriella teorin betraktar efterfrågans roll: (a) ökad produktivitet inom industrin leder till ökade realinkomster; (b) med stigande inkomster mättas behovet av kapitalvaror och i stället ökar behovet av tjänster; samt (c) tjänster kan inte rationaliseras på samma sätt som varuproduktionen och därför växer sysselsättningen i tjänstesektorn. Kring dessa punkter utformar han sedan en kritik.

Som Offe poängterar är konsumtionsmönstren beroende av inkomsternas fördelning. Detta utesluter dock inte – vill jag betona – att en inkomstökning in-

träffat också för de sämst ställda grupperna. Dessutom kan en övergång till ökad tjänstekonsumtion mycket väl ske även om inte alla är delaktiga i processen. Vidare framhåller Offe att ett tilltagande behov av tjänster inte behöver leda till en expansion i tjänstesektorn utan i stället kan medföra en efterfrågan på varaktiga konsumtionsvaror. Här refererar han till Jonathan Gershuny (1978) som lanserat idén om framväxten av ett ”självbetjäningssamhälle” (*self-service society*). För att tillgodose sina behov av tjänster kan människor skaffa sig kapitalvaror (bilar, hushållsapparater, etc) och betjäna sig själva. Gershuny utgår från att tjänster tenderar att över tid bli relativt sett dyrare och att det alltså kan vara fördelaktigt att skaffa sig utrustning och utföra arbetet på egen hand. Det ligger något i detta, men likväl har tjänstesektorn vuxit. Områden som bank- och finansväsende, utbildning, sjukvård, omsorg, kultur och turism sysselsätter i dag en betydligt större andel förvärsarbetande än för exempelvis ett halvt sekel sedan.

En annan aspekt som Offe (1985, s 121) tar upp är att förändringarna i efterfrågan på tjänster inte uteslutande härrör från privata hushåll utan till stor del också från annat håll, inte minst från den offentliga sektorn. Han är återigen otvetydig och använder begreppen försåtligt. Vi kan konstatera att utbyggnaden av den offentliga sektorn i hög grad är en följd av att de privata hushållens önsknings har kanaliserats via den politiska apparaten i stället för att riktas mot marknaden. Det finns ett samhällsligt intresse av att vissa tjänster – såsom utbildning, sjukvård och omsorg – inte (bara) ska styras av marknaden och av vad människor har i plånboken. Därför betalas de helt eller delvis över skattsedeln och sysselsättningen placeras i den offentliga sektorn. För vår diskussion spelar det ingen roll varifrån efterfrågan på tjänster emanerar; den kan komma från hushåll, statliga eller kommunala institutioner, privata företag eller fristående organisationer – resultatet blir likafullt en ökad tjänsteproduktion.

Offe (1985, s 122) anger ytterligare ett villkor – förutom att argumenten kring ökade inkomster och ändrade efterfrågemönster måste vara riktiga – för att en stigande efterfrågan på tjänster ska medföra en expansion av tjänstesektorns relativa storlek (mätt i termer av sysselsättning). Det fordras också att tesen om tjänsteproduktionens eftersläpning i fråga om produktivitet håller. Enligt Offe finns det starka skäl att ifrågasätta att så är fallet. Han hävdar att utvecklingen av arbetsbesparande teknik ofta neutraliserar effekterna av en ökad efterfrågan på tjänster. Sådan teknik införs förvisso på många håll, till exempel inom bank- och finanssektorn, men det finns andra verksamheter, såsom vård och omsorg, där detta inte lika enkelt låter sig göras.

En avgörande fråga för Offe är huruvida expansionen av tjänstesektorn – för han medger ändå att en sådan ägt rum – är en följd av produktivetsökningar plus människors ökade inkomster och förändrade preferenser/behov, eller om den snarare beror på ökad samhällslig komplexitet och därmed sammanhäng-

ande behov av systemintegrerande kontroll. Frågeställningen härrör från ett i grunden funktionalistiskt perspektiv och framstår som obsolet. Det för oss intressanta ligger i att Offe tar upp den postindustriella utvecklingens sysselsättningseffekter. Han diskuterar även möjligheten att tjänstesektorns expansion genereras från utbudssidan och identifierar tre hämmande faktorer: (a) ekonomiska eller budgetmässiga begränsningar (förmodligen är det särskilt den offentliga sektorn som avses); (b) fortsatt rationalisering av tjänsteproduktionen; och (c) möjligheten att mättnad eller till och med "övermättnad" infinner sig vad gäller behovet av tjänster (Offe 1985, s 127). Utan tvekan finns det bromsmekanismer, men angående den första punkten måste påpekas att en fortsatt produktivitetsoökning inom varuproduktionen ändå vidgar utrymmet. Den andra punkten har jag redan tidigare berört och vad gäller den tredje är min kommentar att föreställningen om mättnad inte är mer tillämplig på tjänster än på varor.

Teoribildningen kring det postindustriella samhället är förknippad med en rad problem (jfr Furåker 2005, kapitel 6). Ett sådant är om det är möjligt att göra en klar distinktion mellan varor och tjänster och hur den skiljelinjen i så fall ska dras. Det finns inte här plats för att gå in på den diskussionen, men vi måste ändå registrera att industrisysselsättningens andel av den totala sysselsättningen i den utvecklade kapitalismen har minskat och att det i stället har skett en expansion inom bank- och finansväsende, utbildning, sjukvård, omsorg och annat som brukar betraktas som tjänsteproduktion. Utan detta tillskott av jobb skulle vi inte lika lätt kunna avfärda sysselsättningspessimisternas beskrivning av läget.

Profetiorna om jobbens borttynande i den utvecklade kapitalismen leder tankarna fel. Den öppna respektive dolda arbetslösheten indikerar visserligen att jobben är alldeles för få, men ingenting tyder på att arbetet kommer att ta slut, åtminstone inte inom överskådlig tid. En anledning till att debattörer och forskare fått för sig att förvärsarbetet ska krympa ihop är att de underskattar effekterna av konsumtionsökningen med avseende på både varor och tjänster. Med ett sådant resonemang som utgångspunkt bör vi kanske fråga oss om det inte i stället är ett konsumtionssamhälle som håller på att växa fram.

Tar konsumtionssamhället över?

Till följd av den stora ekonomiska tillväxten och standardökningen i västvärlden under decennierna närmast efter andra världskriget drog en del iakttagare slutsatsen att ett "fritidssamhälle" var i annalkande (se till exempel Dumazedier 1965). Av olika skäl fick dock aldrig denna idé något riktigt genomslag (Rojek 1985, s 101-103). Likväl har många fortsatt att räkna med en ökning av den fria tiden. Till dem hör Claus Offe (1985 s 62-63, 143-144) som också – som vi sett ovan – hävdar att mänskliga behov tenderar att mättas och att stigande inkomster förknippas med avtagande nytta. Samtidigt framhålls i hans analys att det finns en

konkurrens mellan önskan om mer fritid och önskan om högre inkomster. Den iakttagelsen är riktig, men eftersom Offe föreställer sig att det skett en värderingsförskjutning så att människor blivit allt mindre intresserade av inkomstökningar följer ingen diskussion av möjligheten att de eftersträvar större konsumtion.

Mot bakgrund av senare års utveckling förvånar det emellertid inte att vissa börjat tala om att arbetssamhället har ersatts av konsumtionssamhället. Den tolkningen går stick i stäv mot antagandena om behovsmättnad vilka ju inte styrks av de senaste decenniernas utveckling. Tesen att vi nu lever i eller är på väg mot konsumtionssamhället förefaller vara mindre präglad av utopiskt tänkande. Den primära frågan för författare som Zygmunt Bauman (1998, 2007) och Paul Ransome (2005) är inte huruvida arbetet håller på att ta slut utan – lite mer modest – huruvida arbetet hamnar i skuggan av konsumtionen.

Bauman (1998, s 24-25; 2007, s 29-30, 53-54) är kortfattad i sin diskussion av övergången från ”producentsamhället” till ”konsumentersamhället”. Han betonar att man i alla samhällen både producerar och konsumerar. Att vi kan tala om en övergång från en samhällstyp till en annan sägs ha att göra med vilka normer som gäller och vad medborgarna socialiseras till. Det har skett en förändring som medför att individerna i dag formas till att spela en annan roll än tidigare. I det förutvarande samhället socialiserades de framför allt till producenter, medan de nu i stället först och främst ska bli konsumenter.

Två omständigheter lyfts fram av Bauman som särskilt viktiga för övergången till konsumentersamhället: tillbakagången i industriell massproduktion – vilket beror på att man genom tekniska framsteg kunnat öka produktionen men samtidigt minska arbetskraften – och omfattningen av den allmänna värnplikten. Genom dessa förändringar kommer allt färre individer att utsättas för den organisationsform som de båda sektorerna representerar. Den storskaliga industrin och militär-tjänstgöringen utmärks av att träna människor till rutinmässigt, monotont handlande och begränsar eller till och med eliminerar möjligheterna till valfrihet. Denna drill är snarast motsatsen till hur individerna förväntas vara som konsumenter. Som sådana måste de i stället ständigt vara beredda att välja på marknaden.

Baumans resonemang har en del poänger. I dagens utvecklade samhällen har onekligen rollen som konsument blivit allt viktigare genom att det finns så mycket mer att konsumera. Om människor köper mer – och gör det överlagt – så måste deras uppmärksamhet och energi alltmer inriktas på vad som erbjuds på marknaden. Bauman (1998, s 25; 2007, s 17-19) betonar också att konsumtionen tar tid i anspråk. Inköpsprocessen har fått ett större utrymme i människors vardag och påverkas av framväxten av köpcentra och näthandel. Därtill kommer att själva konsumtionen av varor och tjänster tar tid. Hela konsumtionskedjan från inköp till förbrukning har expanderat som samhällelig företeelse – däri har Bauman rätt även om han inte ger några egentliga belägg för sin tes.

Mer problematiskt är det andra ledet i resonemanget, det vill säga att rollen att producera har tonats ner och detta till och med så långt att konsumentrollen blivit klart viktigare. Bauman försöker inte ens att verifiera detta empiriskt utan nöjer sig med påståenden. Även de människor som inte arbetar inom storskalig industri förväntas ju ha en beredskap för förvärvsarbete, i varje fall om de inte besitter en förmögenhet eller kan få sin försörjning på annat sätt. Det är för enkelt att som Bauman hävda att konsumentrollen har övertrumpat producentrollen – den senare kommer ju som han själv påpekar att finnas kvar och några belägg för att den hamnat i skymundan av konsumentrollen kan han inte uppvisa.

En mer utvecklad analys erbjuder Paul Ransome (2005). Hans utgångspunkt är att det i Storbritannien under de senaste decennierna skapats ett växande överflöd vilket gett utrymme för en allt större konsumtion. En liknande utveckling kan förstås iaktas i andra västländer. Ransome är noga med att poängtera att produktion och konsumtion hänger ihop. Den ena företeelsen existerar i princip inte utan den andra, även om de kan skiljas åt i tid och rum. All produktion syftar till något slags konsumtion (detta gäller även om inte allt det som framställs förbrukas) och all konsumtion förutsätter någon form av produktion. Syftet med båda företeelserna är i grunden att tillfredsställa behov av olika slag. Likväl kommer produktion och konsumtion att längre fram i analysen ställas mot varandra. Hur definierar då Ransome det arbetsbaserade respektive det konsumtionsbaserade samhället?

I det arbetsbaserade samhället betraktar människor betalt arbete som sitt centrala livsintresse såtillvida att de tillskriver utbytet av denna aktivitet större betydelse än utbytet från något annat område (Ransome 2005, s 15). Det avgörande är alltså ett subjektivt kriterium, det vill säga hur individerna upplever saker och ting. Konkret uppmärksammar författaren vad han kallar ”arbetscentreringen” och den ”produktivistiska” etiken i det arbetsbaserade samhället (Ransome 2005, s 15-16, 21-28). Med hänvisning till empirisk forskning framhåller han att befolkningen i huvudsak förväntar sig att arbetet ska generera materiell och psykologisk trygghet, tillfälle till kreativ verksamhet och möjligheter till sociala kontakter. Något alternativt sätt att uppnå dessa mål ligger inte inom synhåll. Det förefaller heller inte spela någon väsentlig roll att människor är mer eller mindre tvungna att förvärvsarbete. De tenderar likafullt att anse att arbetet är centralt; detta har helt enkelt en hegemonisk ställning i deras världsbild. Hegemonin förstärks av de gemensamma erfarenheter som individerna skaffar sig genom att delta i arbetslivet och häri ligger en grund för social stabilitet.

Det konsumtionsbaserade samhället definieras enligt Ransome (2005, s 61) av att individerna får en större tillfredsställelse genom konsumtionen än genom produktionen. Återigen är grunden alltså ett subjektivt kriterium. Med denna definition som utgångspunkt är det fullt tänkbart att tidigare samhällen egentligen har varit konsumtionsbaserade, eftersom tillfredsställelsen från konsumtionen

där kan ha överstigit den som arbetet ger. Knappheten på produkter att konsumera kan ju snarast ha bidragit till att höja det subjektiva värdet.

En viktig observation i boken är att människor i moderna samhällen fått allt större möjligheter att låna. Detta medför att de kan öka sin likviditet och köpa varor och tjänster som annars skulle ligga utom räckhåll; de kan konsumera nu och betala sedan. Ransome (2005, s 56) gör gällande att ett postmodernistiskt förhållningssätt här utmanar den dominerande produktivistiska etiken, eftersom lån för konsumtion handlar om produktivismens motsats – att spendera och slösa. Om det verkligen förhåller sig så kan diskuteras. När lånen ska betalas tillbaka måste pengarna finnas vilket gör det angeläget att ha förvärvsarbete. På så vis binds individerna snarare ännu fastare till det betalda arbetet.

Avsaknaden av empiriska data utgör ett grundläggande problem för Ransome. Han har inget underlag för att bestämma huruvida människor i det arbetsbase-rade samhället fick/får störst tillfredsställelse genom arbetet och om det i dag är konsumtionen som axlat denna roll. I avslutningen noteras dock att det fullt utvecklade konsumtionssamhället ännu i början av innevarande århundrade inte har infunnit sig (Ransome 2005, s 188-189). Samtidigt menar författaren att vi inte kan nöja oss med slutsatsen att det arbetsbaserade samhället är oberört av utvecklingen. Den lösning han föreslår är att balansen mellan de båda har förändrats. Konsumtionen har fått en växande roll och med ökande välstånd har njutning och nöje blivit permanenta inslag i människors tillvaro. Om utvecklingen fortsätter längs den vägen kan samhället – menar Ransome – komma att genomgå ett skifte. Uppläggningsen av hans bok antyder att detta är ett sannolikt scenario. Han är dock tillräckligt klok för att inte löpa linan ut när han inser att underlaget för den framtidsbilden är bräckligt för att inte säga obefintligt.

Min slutsats blir likväl att även Ransome är ute på villospår. De kriterier han föreslår för att definiera olika typer av samhällen duger inte och bristen på empiriskt underlag gör för övrigt att det inte går att tillämpa dessa kriterier. Även om det är troligt att konsumtionen får en växande samhällelig roll måste två saker understrykas. Den ena är att ingenting tyder på att arbetet snart kommer att förlora sin centrala ställning i samhället. Den andra är att vi måste undvika att tänka i termer av nollsummespel. En ökad konsumtion kan mycket väl leda till att arbetet blir än viktigare, det vill säga att människor arbetar mer för att också kunna konsumera mer. Redan nu tycks utvecklingen vara inne på en vad som ibland kallas "arbets-och-spendera-kultur" (Cross 1993, s 5).

Arbetets plats i den sociologiska analysen

Föreställningarna om att arbetet börjar ta slut, att den fulla sysselsättningen är en omöjlig målsättning och att konsumtionen är på väg att överta arbetets plats vilar på lösa grunder. De analyser vi här har tagit del av rymmer vissa sanningar,

men huvudkonklusionen är ändå att de leder oss vilse. Själva metoden att ställa arbetsamhället mot andra sorters samhällen är problematisk. Försöken att fastställa vilket sociologiskt begrepp som spelar störst roll blir lätt som att diskutera huruvida mat, luft eller vatten är viktigast för människors överlevnad. Begreppet arbete är och kommer att inom överskådlig framtid vara avgörande för att förstå samhällsutvecklingen, men behöver för den skull inte ställas mot andra företeelser som likaså är nödvändiga.

Det är i mina ögon helt i sin ordning att använda begrepp som konsumtions-, tjänste-, kunskaps-, informations- eller arbetsamhället om man vill framhålla betydelsen av en viss dimension. Påståendet att en typ av samhälle har ersatts av en annan typ förutsätter dock något mer, nämligen att olika företeelser rangordnas sinsemellan, vilket är en analytisk strategi som man ibland bör vara försiktig med. Arbete är centralt i mänskliga samhällen, även om till exempel information eller konsumtion fått en växande roll. Vi bör undersöka hur dessa företeelser förhåller sig till varandra men undvika att fastna i en bild av att de tävlar mot varandra – som om världen vore en tio-i-topp-lista.

Inte mycket tyder på att förvärvsarbetet håller på att förlora sin betydelse i de ekonomiskt utvecklade samhällena. Detta utesluter på intet sätt förändringar. Vi har bland annat fått uppleva att arbetstiden per individ blivit kortare samtidigt som allt fler kvinnor dragits in i förvärvslivet. Framför oss ligger en demografisk utmaning till följd av att medellivslängden ökar. Dessutom äger denna förändring rum parallellt med att de unga går kvar i skolsystemet längre. Det kommer således att bli allt fler som ska försörjas av dem som har förvärvsarbete. Problemet verkar därför snarare handla om att de förvärvsarbetande inte blir tillräckligt många eller inte arbetar tillräckligt mycket för att försörja både sig själva och alla andra. Lösningen ligger förstås till en del i ökad produktivitet, men hur långt man kan komma i det avseendet återstår att se. Sannolikt kommer människor att bli tvungna att arbeta längre upp i åldrarna eftersom det inte finns några stora arbetskraftsreserver att tillgå. I debatten hörs ibland idén att vi måste öka invandringen för att rädda välfärden vilket som argument närmast får betraktas som ”kolonialt”. Invandringen bör inte motiveras på det sättet men har givetvis stor betydelse för hur arbetslivet gestaltar sig.

För min del tror jag inte att det behöver bli för få som förvärvsarbetar i framtiden – eller för lite arbete utfört – utan räknar med att olika lösningar kommer att växa fram. Den problematik vi står inför är emellertid snarast motsatsen till tesen att arbetet är på upphällningen. De diagnoser som utgått från detta som utvecklingens huvudtendens är felställda och bör överges. För sociologer är det en viktig uppgift att försöka bidra med en realistisk analys och diskussion kring såväl samtidens som framtidens avgörande arbetsmarknadsfrågor.

Referenser

- Aronowitz S (2005): *Just around the corner. The paradox of jobless recovery*. Philadelphia: Temple University Press.
- Aronowitz S, Cutler J (red) (1998): *Post-work. The wages of cybernation*. New York och London: Routledge.
- Aronowitz S, DiFazio W (red) (1994): *The jobless future. Sci-tech and the dogma of work*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bauman Z (1998): *Work, consumerism and the new poor*. Buckingham och Philadelphia: Open University Press.
- Bauman Z (2007): *Consuming life*. Cambridge: Polity Press.
- Beck U (2000): *The brave new world of work*. Cambridge: Polity Press.
- Cross G (1993): *Time and money. The making of consumer culture*. London: Routledge.
- Dumazedier J (1967): *Toward a society of leisure*. New York: The Free Press.
- Furåker B (2005): *Sociological perspectives on labor markets*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gershuny J (1978): *After industrial society? The emerging self-service economy*. London and Basingstoke: Macmillan.
- Gorz A (1982): *Farväl till proletariatet, bortom socialismen*. Stockholm: Bokomotiv.
- Gorz A (1984): *Vägen till paradiset: bortom arbetssamhället*. Alfabeta.
- Gorz A (1999): *Arbete mellan misär och utopi*. Göteborg: Daidalos.
- Hunt J (1996): *Has work-sharing worked in Germany?* NBER Working Paper No. W5724. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Ingelstam L (1995): *Ekonomi för en ny tid. Lärobok om industrisamhället och framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Keane J, Owens J (1986): *After full employment*. London: Hutchinson.
- Korpi W (2002): "The great trough in unemployment: A long-term view of unemployment, inflation, strikes, and the profit/wage ratio". *Politics & Society* 30 (3), s 365-426.
- Marx K (1973): *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*. Tredje boken. Bo Cavefors bokförlag/Clarté. Lund: A-Z.
- OECD (olika år): *OECD Employment outlook*. Paris.
- Offe C (1985): *Disorganized capitalism. Contemporary transformations of work and politics*. Cambridge: Polity Press.
- Offe C (med Mückenberger U, Ostner I) (1996): "A basic income guaranteed by the state: A need of the moment in social policy", s 201-221. I Offe C: *Modernity and the state. East, West*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Ransome P (2005): *Work, consumption and culture. Affluence and social change in the twenty-first century*. London: Sage.
- Rifkin J (1995): *End of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G G Putnam's Sons.
- Rojek C (1985): *Capitalism and leisure theory*. London: Tavistock Publications.
- Therborn G (1985): *Nationernas ofärd. Arbetslösheten i den internationella krisen*. Lund: Arkiv.
- Therborn G (1987): "Tar arbetet slut? och post-fordismens problem", s 109-130. I Björnberg U, Hellberg I (red): *Sociologer ser på arbete. Festskrift till Edmund Dahlström*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Wilson S (2004): *The struggle over work. The 'end of work' and employment options of post-industrial societies*. London: Routledge.